Тарихи мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә, бизим ерадан әввәл I әсрин 65-чи илиндә артыг Помпеј ордулары Гафгаза дахил олмушдулар. Лакин Күр чајынын саһилләринә гәдәр кәлә билмиш вә Ағстафа чајынын Күрә төкүлдүјү јердә улу бабаларымыз албанларла, гоншу иберләрлә вә башга Гафгаз гәбиләләри илә вурушмаларда күчлү мугавимәтә раст кәлмишләр.

Тарихчиләр јазырлар ки, гәдимдә фарслар да, јунанлар да ромалылар кими бурада мәғлубијјәтә уғрамыш, ахырда јалныз саһибсиз, унвансыз башдашлары, хәрабә гәбиристанлыглар гојуб кетмишләр.

Рома сәркәрдәләринин белә һәрби јүрүшләри илә бағлы әлимә кечән сәнәдләри нәзәрдән кечирдикчә, бир даһа јәгин етдим ки, тарих бизим олубду, тарих јазан өзкәләр. Әчдадларымызын тарихи һүнәри вә тарихи кәдәри милли тарихимиздә олдуғу кими өз әксини тапа билмәјибди.

Даш китабәләрдән гәдим албан, латын, ибер јазыларыны позмагда вә архив сәнәдләрини сахталашдырмагда усталыг көстәрән ермәниләр гоншу халгларын јеринә өз адларыны һәкк етмәклә Гафгаз тарихиндә дүјүну ачылдыгча, дүјүнә дүшән бир вәзијјәт јаратмышлар.

Бир шејә һејрәт етмишәм ки, Помпејин һүчумлары заманы ермәни чары II Бөјүк Тигранын гоншу халглара етдији хәјанәткарлыг онун сәләфләринин чанында бу күнүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Бу барәдә күрчү тәдгигатчыларынын сон әсәрләриндә дә кениш данышылыр. Муасир албаншүнаслыгда сон илләрин тәдгигатлары әсасән мүбаһисәли проблемләрин өјрәнилмәси вә үзә чыхарылмасы истигамәтиндә апарылдығындан, Азәрбајчанын антик дөврүнә аид тәсәввүрүмүз хејли зәнкинләшмишдир. Рома империјасынын Гафгаза һүчумлары вә о заманын сијаси-ичтимаи-етник мәсәләләри илә бағлы бир сыра нәшрләри мисал көстәрмәк олар.

Нәһајәт, бу тарихи сәнәдләр "Помпејин Гафгаза јүрүшү" адлы мәнзум пјесимә мөвзу олду. Арашдырдығым бә'зи һәгигәтләри вә өз гәнаәтләрими мүасирләримә чатдырмағы борч билдим. Мәгаләни јазмагда да мәгсәдим елә бундан ибарәт олмушдур.

Гафгаз халгларынын һәјат вә јашајыш тәрзи һаггында антик дөвр мүәллифләринин әсәрләри бә'зән сәтһи, бә'зән јанлыш, бә'зән дә бир-бирини тәкзиб едән мә'луматлар верирләр ки, бунлар да Загафгазијада мәскән салан үч дөвләтин һәгиги тарихи чоғрафијасы барәдә мүәјјән нәтичәләр чыхармаға имкан вермир. Јахуд, Гафгаз Албанијасынын бүтөвлүкдә бир дөвләт кими нә вахт јарандығыны да бу күн гәти демәк чәтин олур. Гәдим тәдгигатчылардан өјрәнирик ки, Македонијалы Искәндәрә гаршы мүһарибәдә III Даранын тә'чили мүһафизә дәстәләриндә албан әскәрләри иштирак етмиш, дөјүш заманы хүсусилә фәргләнмишләр.

Бизим ерадан әввәл, II-I минилликләрдә гәдим Ромада халг ихтишашлары, гуллар үсјаны, вәтәндаш мүһарибәсинә кәтириб чыхаран ингилаби чыхышлар баш вермишди, бу да ичтимаи мүһитдәки кәркинлијин тәбии нәтичәсиди. "Нә гәдәр гул варса, - о гәдәр дә дүшмәнләримиз вар" - гулдарларла гуллар арасындакы синфи мүнасибәтләрин формуласы белә иди. Гул һеч кәсдән борч ала билмәзди, һеч кәсә борчлу да ола билмәзди. Гул һәтта гул саһибинин әмлакы кими сијаһыја алынырды вә с. Бурада чү'зи инсани һүгуглар барәдә дүшүнмәјә белә дәјмәзди.

Ромадакы бу кәркин вәзијјәтдән истифадә едән Понт (Кичик Асијанын мәркәзи һиссәсиндә о гәдәр дә бөјүк олмајан дөвләт иди) һөкмдары Митридат VI Јевпатор (120-63-чү илләр) Ромаја мүһарибә е'лан етди вә нәтичәдә 90-чы илин сонунда Крымы, Таман јарымадасыны вә Колхиданы әлә кечирди. Гара дәниз онун дөвләтинин дахили дәнизи олду. Әслиндә, Ромаја гаршы коалисијанын башында Митридат өзү дурурду вә Шәрг әјаләтләриндә ромалыларын һакимлик нијјәтләринә гаршы чыхан тәһлүкәли гүввә иди.

Антик мәнбәләрин вердији мә'луматлара көрә, Митридат Асијаны вә Јунаныстаны тутдугдан сонра бүтүн шәһәрләрин башчыларына сәрәнчам көндәрмишди ки, чинсиндән вә јашындан асылы олмајараг нә гәдәр ромалы вә италијалы варса, һамысы ејни күндә гәтлә јетирилсин. Белә дә олду, 80 мин ромалы өлдүрүлдү.

Ата тәрәфдән Әһәмәниләр нәслиндән сајылан Митридат VI Евпатор Дионис (ерадан әввәл.132-63) мүасирләринин јаздыгларына көрә, физики чәһәтдән чох сағлам олуб. Өзүнү иланлара, әгрәбләрә чалдырыб ки, зәһәрә гаршы бәдәниндә иммунитет јарансын. Тәклијә өјрәшсин дејә, узун мүддәт узаг мағараларда јашајыб. Мүнтәзәм тәһсил алмаса да, 23 дил билиб. Өзүнү ромалылара гаршы јунан дүнјасынын хиласкары кими көстәрмәклә елмин, мәдәнијјәтин габагчыл нүмајәндәләри илә дә јахынлыг едиб. Елмин, мәдәнијјәтин, инчәсәнәтин һамисијмиш.

Беләликлә, өз метрополијасына чәкилән Митридат кизлиндә Рома илә јенидән мүһарибәјә һазырлашырды. Тәгрибән бу вахтларда онунла мүттәфиг олан ермәни чары Тигран II гоншу әразиләри әлә кечирмәк фикринә дүшдү.

Јери кәлмишкән хатырладым ки, Тигран II дә Тигран I кими өзүнү Даранын вә Ксерксин вариси һесаб едәрәк адәт вә ән'әнәдә, еләчә дә Ермәнистан сарајынын јеритдији дахили вә харичи сијасәтдә һәмишә Әһәмәниләри тәглид едирди. О да кәләчәкдә Македонијалы Искәндәрин III Даранын вахтында дағытдығы фарс дөвләтини јенидән дирчәлтмәк үмиди илә јашајырды.

Өз мүттәфиги вә гоһуму (Митридат Тигран II-нин гызы илә евләнмишди) наилијјәтләрини, о чүмләдән ромалыларын фәалијјәтсизлијини көрән Митридат гәрара алды ки, өзүнү бир сынасын. Онун 100 мин пијада гошуну, 16 мин сувари ордусу, 100 дөјүш арабасы, дәниз донанмасы вә 400 кәмиси вар иди. Беләликлә, о өз торпагларыны кенишләндирмәк мәгсәдилә јенидән Кичик Асијанын гәрб торпагларыны зәбт етди.

Анчаг Рома буна тез чаваб верди: бизм е.ә. 74-чү илдә Сенат консул Лисини Лукуллун рәһбәрлији алтында 40 мин пијада, 2 мин сувари илә һәрби әмәлијјатлара башлады. Митридат јенидән мәғлуб олду вә Лукуллун тә'гиби илә Тигран II-нин јанына гачды. Нәтичәдә Лукулл 20 мин пијада вә 2 мин сувари илә Ермәнистана гошун јеритди.

Бүтүн бунлары хатырлатмагда мәгсәдим ромалыларын илк дәфә Загафгазијаја нечә кәлмәләрини диггәтә чатдырмаг иди.

Тигран II-нин 100-дән чох пијадасы вә 17 мин сувариси өзүнү доғрултмады. Елә илк дөјүшдә удузду. Јығдығы сәрвәти, өвладларыны вә арвадларыны белә хилас едә билмәди. Лукулл онун јени салдығы пајтахта - Тигранакертә дахил олду. Вә

ТАРИХИМИЗ, ТАЛЕЈИМИЗ

Албанларла иберләрин һәмрә'јлији вә мә'нәви јахынлығы

шәһәри дармадағын етди. Лукулл өз галиб лекиону Ермәнистанын әввәлки пајтахты-Арташата јөнәлтди. Елә бу вахт Загафгазија халгларынын биркә мүбаризәси башланды: ермәниләрин көмәјинә иберләрин вә албанларын дөјүш дәстәләри кәлирди. Ромалылар өз ишғалчы планларындан имтина едәрәк кери чәкиләр. Загафгазијада Лукуллун мәғлуб олдуғуну көрән Рома Сенаты ону Гнеј Помпејлә әвәз едир.

Помпеј республиканын исте'дадлы һәрби гошун башчыларындан (хүсусилә Сулладан) көзәл сәркәрдәлик дәрси алмыш, бир чох кәркин әмәлијјатларда мүстәгил дөјүшмүшдү. Үмумијјәтлә, демәк олар ки, Рома силаһлы гүввәләри бүтөвлүкдә (вә һәр бир дөјүшчү ајрылыгда) јахшы мәктәб кечмиш ваһид күчлү механизмә бәнзәјирди. Гошун дәстәләринин, лекионларын вә әлавә һәрби гүввәләрин башында тәчрүбәли, чәсур, өз сәнәтләрини көзәл билән мүһарибә ветеранлары дурурду.

Гнеј Помпеј мәһз белә силаһлы гүввәләри Гафгаза јеридирди. О, өзүнү һәм дә јахшы бир дипломат кими көстәрмишди. Белә ки, бу мәгамда Ермәнистана гаршы силаһ ишләдән Парфија илә иттифаг бағламышды. Әкәр Тигран II кәләчәкдә Митридаты мүдафиә едәчәкдисә, онда парфијалылар да һәрби әмәлијјатлара башламалы олачагды. Ики бөјүк дүшмәнә гаршы дура билмәјәчәјини көрән Тигран II өз күрәкәни илә һәр чүр әлагәсини кәсмәјә мәчбур олур. Антик дөврүн мүәллифләри Тигран II-нин кери чәкилмәсини әтрафлы изаһ едирләр. Онларын дедикләриндән ајдын олур ки, чарын оғлу кәнч Тигран Парфија падшаһынын гызы илә нишанландығындан, атасынын тахт-тачына саһиб олмаг үчүн Помпејин тәрәфинә кечир вә она биринчи күндән бәләдчилик едир. Атасы күман едир ки, оғлуну јолдан чыхардан Митридат олуб. Буна көрә дә Помпеј Понт сәлтәнәтини зәбт едәндә, о да өз мүттәфиги Митридатдан имтина едир. Бу, азмыш кими, Митридатын елчисини тутур вә шаһын башы үчүн мүкафат ајырыр. Шүбһәсиз бу, илк нөвбәдә Помпејин е'тимадыны газанмаг мәгсәдилә едилирди.

Митридатын әли һәр јандан үзүлүр вә о өзүнү хилас етмәк мәгсәдилә дәниз саһилләриндәки маликанәләринә - Крыма чәкилир.

Тигран II јахын гоншуларындан да үз дөндәрир. Албанијаја вә Иберијаја гаршы чыхараг Помпејин тәрәфинә кечир. Онун бу һәрәкәтини тарихчи Плутарх "Мүгајисәли тәрчүмәји-һал" китабына белә изаһ едир: "... Лукулл тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрајан Тигран Помпејин бир гәдәр јумшаг вә нисбәтән хејирхаһ бир инсан олдуғуну көрәрәк Рома мүһафизә дәстәсини өз сарајына бурахыр, өзү исә дост вә гоһумларынын мүшајиәти илә Помпејә тәслим олмаг үчүн онун һүзуруна кедир. Дүшәркәјә чатар-чатмаз, Помпејин 2 кешикчиси она јахынлашараг атдан дүшмәји вә сәркәрдәнин јанына пијада кетмәји әмр едир. Чүнки һеч вахт Рома дүшәркәсиндә бир нәфәр белә атлы адам көрмәјибләр. Тигран табе олур вә үстәлик гылынчыны белиндән ачыб онлара тәһвил верир.

Чар кәлиб Помпејин гаршысында дајананда, башындакы тачыны чыхарыр ки, сәркәрдәнин ајаглары алтына атсын. Ән бөјүк рүсвајчылыг о иди ки, онун гаршысында диз чөкмәк истәјирди. Амма Помпеј мачал тапыб чары габаглады вә сағ голундан тутуб өзүнә тәрәф чәкди..."

Беләликлә, Тигран Помпејә табе олур вә һакимијјәт башында галмасыны тә'мин едир. Лакин бундан сонра Ермәнистан бир дөвләт кими әһәмијјәтини итирир, башга дөвләтләрлә мүстәгил сијасәт јеритмәк ихтијарындан мәһрум олур. Помпеј Ермәнистаны Романын бир әјаләтинә чевирир.

Тәдгигатчыларын рә'јинчә, ермәни шаһзадәси кәнч Тигран албан һөкмдарынын досту имиш. Јунан мүәллифләри бу һөкмдарын адыны Оројз вә ја Орис кими верирләр.

Лакин онлар алышмадыглары бу Шәрг адларыны тәһрифлә ифадә едибләр (мә'лумдур ки, Кирин - әсл ады Кураш, Астиагын - әсл ады Иштувегу, Атосса - Хугосса олуб вә с.). Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, албан шаһынын әсл ады бәлкә дә Уруз олмушдур. Бу ада "Дәдә-Горгуд" дастанында раст кәлирик. Атабәјләр сүлаләсинин мәшһур сәркәрдәләриндән биринин ады да Уруз иди. Бу ад Азәрбајчанда бу күнә гәдәр јашајыр.

Белә зәнн едилир ки, албан һөкмдары бәдбәхтлијә дүчар олмуш досту кәнч Тигранын хиласы үчүн ән чәсарәтли аддымлар атмаға һазыр олуб.

Хатырлајаг ки, кәнч Тигран Помпејин чадырында гандалдадыр. Митридат исә Крыма гачыб. Плутарх "Мүгајисәли тәрчүмәји-һал" китабында јазыр ки, күја Оројз вә Иберија һөкмдары Артак Помпејә сөз верирләр ки, Митридаты тә'гиб етмәк үчүн она мане олмајачаглар. Тәдгигатчыларын чоху Плутархын бу гәнаәтини гәбул едир. Анчаг дүшүнсәк ки, "Ромаја гаршы сон дөјүшдә Митридатын мүттәфигләри албан вә Иберија һөкмдарлары олуб", о һалда Оројзла, Артакы мүгавиләни позмаға нә вар едирди? Бу, дүшмәнин силаһлы гүввәләринин кәнүллү доғма торпаглара сохулмасына шәраит јаратмыш оларды. Бирдә Митридаты изләмәк маршрутунун јолу ахы, Иберијадан (Күрчүстанын шәрг һиссәси), Албанијадан (Загафгазијанын шәрг һиссәси) нә үчүн кечмәлиди?! Вә дипломатија ганунларына көрә ајдын иди ки, Помпејин бу јүрүшү гарәт, зәбт, истила характери дашыырды вә Романын бир нөв кәләчәкдәки горхулу дүшмәнләринин күчүнү кәшфијјат бахымындан өјрәнмәк, сынамаг мәгсәди күдүрдү.

Рома тарихчиси Тит Ливиј јени еранын әввәлиндә јазырды:

"... Гнеј Помпеј Митридаты тә'гиб едәрәк, учгарларда јашајан вә мә'лум олмајан халглара раст кәлди". Бу халглар, гәдим дүнја тарихчиләринин "дүнјанын учгарлары" адландырдыглары дөјүшкән Гафгаз иди: албанлар, иберләр вә адларыны јунан, Рома тарихчиләринин әсәрләринә салдыра билмәјән мәғлубедилмәз гәбиләләр, тајфалар нәзәрдә тутулурду.

Лакин о буну да гејд едир ки, иберләр вә албанлар өз өлкәләринин әразисиндән кечмәјә она ичазә вермәмишдиләр.

Гышын сојуғунда Күрү кечән ромалылар динчәлмәк үчүн чајын саһилиндә чадыр гурурлар.

Адәтән, белә һалларда ромалылар бир дүшәркәдә мәскән салардылар. Бу дәфә бәлкә дә јерли әһалинин мүгавимәтинә раст кәлдикләри үчүн, азуғә бахымындан чәтинликләринә көрә, Күрүн саһилиндә үч дүшәркә салмалы олурлар. Албан һөкмдары да бу шәраитдән истифадә едәрәк ромалыларын бир һиссәсини гәфил һүчумла мәһв едиб зәифләтмәк гәрарына кәлир.

Дион Кассинин сөзләри бурада јеринә дүшүр: албан һөкмдары "Орисин бу әмәлијјатларда мәгсәди ромалылары ајрыајрылыгда мәғлуб етмәк, бирбириндән көмәк алмаға гојмамаг иди".

Көрдүјүнүз кими, албан һөкмдары Оројзун дөјүш әмәлијјатынын планы о дөврүн мүһарибә ганунларына там ујғун кәлирди: һиссәләрә бөлүнмүш дүшмәнә гаршы мүхтәлиф тәрәфләрдән гәфил һүчум онлары бирләшмәјә гојмамаг, јә'ни ајры-ајрылыгда мәһв етмәк. Анчаг ... елә бу да "бөјүк сәһвә кәтирди". Гаршыдакы күчлү дүшмәнләринин силаһлы гүввәләри һаггында албанларын дәгиг, дүрүст мә'лумалары јох иди.

Оројз мәгсәдинә наил ола билмәјәрәк кери чәкилир.

"Помпејин Загафгазијада даирәви јолу" әсәринин мүәллифи Ј.А.Манандјан јазыр" "... Помпеј өз ордусу илә албанлара вә Орисә гаршы ирәлиләјирди, декабр ајында Сатурн бајрамындакы гәфил һүчума көрә бу хәјанәтин интигамыны алырды".

Марагдыдыр, һансы хәјанәтин?! Нә вахтдан дүшмән үстә гәфил һүчүм "хәјанәт" кими баша дүшүлүб?! Гәдим дөврләрдән бәри ишғалчы ордуја һүчумлар - истәр гәфил олсун, истәр көзләнилән - һәмишә сәркәрдәлик мәһарәтини, стратежи габилијјәтини нүмајиш етдирмәјибми? Сәркәрдәләр бу мәгсәд наминә сон ана гәдәр хүсуси еһтијат гүввәләри сахламајыблармы? Помпејин өзүнә гәфил зәрбәләр ендирмәк шөһрәт кәтирмәјибми? Куликово дөјүшүндә һәлледичи рол ојнајан Дмитри Донскојун еһтијат алајынын икидлији дә бу гәбилдән дејилдими?!

Нә вахт ки, дүшмән сәнин сәрһәдләрини кечди, ону мәһв етмәк үчүн, бүтүн һәрби вә дипломатик васитәләрин һамысы јахшыдыр! Оројзун да гәсбкар ромалылара гаршы "хәјанәткар" әмәлијјаты дүшмәни чаш-баш салмаға вә мәһв етмәјә јөнәлмишди ки, бу да албан чарынын бөјүк чәсарәт вә сәркәрдәлик исте'дадындан хәбәр верирди.

Ерамызын I вә II әсринин әввәлләриндә јашајан Плутарх хәбәр верир ки, Помпејин јүрүшү мүвәффәгијјәт газанды. Ромалылара гаршы албанлар 60 мин пијада вә 12 мин сувари чыхармышдылар.

Гәдим јунан тарихчиси ону да хәбәр верир ки, дөјүшчүләрин әксәријјәти зәиф силаһланмышды вә јөгин дүшмәни ваһимәјә салмаг нијјәтилә һејван дәрисиндән либас кејмишди. Ордунун башында шаһын гардашы Косид (**оху** Гасид) дурурду. О, Помпејлә икиликдә әлбәјаха дөјүшә кирир вә Рома сәркәрдәси зиреһ кејиндијиндән, Косид алдығы гылынч јарасындан дүнјасыны дәјишир.

Гнеј Помпејин бүтүн һәрби јүрүшләриндә албанларын кәнч вә чәсур гошун башчысы илә тәкбәтәк дөјүшә чыхмасы јеканә һадисәјди вә һәр ики сәркәрдә үчүн тәһлүкәлијди.

Ишғалчы Рома ордулары илә вурушан албан әскәрләринин сырасында чијин-чијинә әфсанәви Амазонка гызлары да дөјүшүрдүләр. Онлар әрләри - әрәнләри гәләбәјә руһландырыр вә бу јолла бүтүн мәһрумијјәтләрә синә кәрирдиләр. Бу инам, бу әгидә һәм дә бөјүк мә'нәви дајаг иди.

Плутарх гејд едир ки, шәһидләрин арасында гадынлар да вар иди. Албанлар, дүшмән әлинә кечмәсин дејә, гадынларын чәсәдләрини дөјүш мејданындан дәрһал чыхарырдылар. Чох күман ки, бу, албан ордусунда мә'нәви бирлијин вә һәрби интизамын мөһкәмлијинә дәлаләт едирди.

Тәәссүф ки, бу мәсәләләр барәдә аз јазылыр, онлар инкар едилир, унудулурду. Амма әдаләт наминә бир һәгигәти демәк лазымдыр ки, Романын Гафгазын ишғалы илә бағлы империја нијјәтләриндән сонра, јахуд елә һәмин вахтларда бураја кәлән јазычы тарихчиләрин апардығы гејдләр, вердији мә'луматлар, һесабат характерли изаһатлар бу күн бизим тәдгигатчылар үчүн ән гијмәтли гајнаглардыр. Бу мә'хәзләр албан тарихинә даир бир чох јени фактлары үзә чыхарда биләр, онларын дүрүстлүјү, јанлышлығы тәсдиг едиләр вә сүбута јетириләрди.

Ијирми алты тајфаны бир дөвләтдә бирләшдирән, ијирми доггуз шәһәри олан өлкәнин мәдәнијјәти, мусигиси, әдәбијјаты, фолклору барәдә мә'луматлар азлыг етсә дә, мадди мәдәнијјәти һаггында материаллар чохдур.

Һәлә ону демирәм ки, түркүн көркәмини хатырладан ағбәнизли, учабојлу, сарышынсачлы, мавикөзлү албан тајфаларынын антроположи гурулушу һазырда да Азәрбајчанда характерик чәһәтләрини сахлајыб јашадыр.

Мәнә елә кәлир ки, харабалыглары өтән минилликләрин силинмәз изи кими торпағын синәсиндә галан Гафгаз Албанијасынын тарихи мәншәји вә чоғрафи тарихи ән улу әчдадымыз олан Атропатена тарихинин давамы вә тәркиб һиссәси кими өјрәниләрсә, јаделли сәјјаһларын дедикләринин бәлкә дә әкси алынар.

Бөјүк јунан чоғрафијашүнасы Страбонун (бизим ерадан әввәл I әсрин сону вә бизим еранын I әсри) албанлар Рома гошунларынын гаршысына 22 мин сувари чыхармышды, - демәси албан ордусунун бөјүк күчүнү көстәрир.

Плутарх Рома гошунларынын Гафгаздан кери чәкилмәсини албан әразиләриндәки зәһәрли иланларын вә әгрәбләрин чохлуғу илә әлагәләндирирди. Јерли сакинләрин мүгавимәтиндән, өлкәни бүрүјән партизан һәрәкатындан, лекионларын јорулуб әлдән дүшмәсиндән, вердикләри әскәри иткиләрдән, әрзаг чатышмазлығындан ја һеч данышылмыр, ја да "иланлар", "әгрәбләр" өтәри хатырланырды.

Африкада шир, пәләнк, фил овуна чыхан 24 јашлы Помпејин чәсурлуғуну тәсвир едән бөјүк тарихчи "Рома силаһынын күчүнү гој вәһши һејванлар да көрүб горхсунлар" -дејә, тәгдим едирди. Инди нечә олурду ки, 40 јашында һәмин горхмаз сәркәрдә Азәрбајчанын дүзәнлијиндә илан, әгрәб јуваларындан еһтијат едирди?! Бу, о Помпеј иди ки, Испанијадан өзүнү тәләм-тәләсик Крассын көмәјинә чатдырыб. Спартакын өлүмүндән сонра пәрән-пәрән дүшән үсјанчылары бир-бир овлады вә нәһајәт, 6 мин адамы дар ағачындан асдырды.

Гәләмә алдығы мөвзулары ишләјәркән Плутархын доғма Јунаныстана бағлылығы, еләчә дә бөјүк Рома империјасынын вәтәндашы кими кечирдији гүрур һисси тәбии иди вә нә гәдәр објектив олса да, јазыларында бунлар өзүнү көстәрирди.

Гафгаздакы һадисәләрин сонракы кедишиндән бунлары өјрәнирик ки, Помпеј Иберијаја јола дүшүр, чохлу әсир көтүрүр. Албан һөкмдары Оројз мүттәфиги Артакын көмәјинә кәлир. Албанлар вә иберләр јенидән ромалыларла мүһарибәјә башлајырлар вә бу, мүттәфигләрин мә'нәви гәләбәсилә битир.

Митридат исә 36.000 һәрбчи илә Балкан вә Алп дағлары тәрәфдән кечиб Романын үзәринә гәфил һүчум планларынын пуча чыхдығыны көрдүкдә, Помпејә әсир дүшмәк үчүн муздлу келт забитинә әмр едир ки, онун бојнуну вурсун. Забит һөкмдарын әмрини јеринә јетирмәк мәчбуријјәтиндә галыр.

Спартакдан сонра Рома империјасынын ән горхулу дүшмәни сајылан вә Сенаты даим кәркинликдә сахлајан Митридат VI Евпатор беләчә һәлак олур. Помпеј Загафгазија сәрһәдләрини тәрк едир.

Лакин о гәдим Ромаја тәкчә әсир алдығы адамлары апармырды, сәркәрдәни һәрби јүрүшләри заманы мүшајиәт едән шәхси тарихчиси Митиленли Феофанын Гафгазда көрдүјү адәт-ән'әнәләрә, халг мәрасимләринә, дини ајинләрә, албанларын вә иберләрин һәмрә'јлијинә, амазонкалы гызларын јаделлиләрлә дөјүшләринә вә мә'нәви паклығына даир гејдләрини дә өзүјлә апарырды.

Мә'лумдур ки, Помпеј Гафгаз јүрүшүндән гајыдандан сонра Ромада бөјүк бир шәхси театр бинасы тикдирмишди. Орада Софоклун, Еврипидин, Рома драматургларынын пјесләри илә јанашы, Есхилин "Зәнчирләнмиш Прометеј" әсәри дә көстәрилирди. Халг гәһрәманы Прометеј Рома сәһнәсиндә империја илә дә дөјүшүрдү.

Гнеј Помпеј Митридаты сағ әлә кечирә билмәди. Албанларын вә иберләрин һәрби һәмрә'јлијинә, мә'нәви јахынлығына мүдахилә едә билмәди. Шүбһәсиз бу, бөјүк сәркәрдәнин мә'нәви ифласа уғрамасыды.

Рома тарихи илә мәшғул олан рус алими Н.А.Машкин јазыр ки, Помпеј "... һәрчәнд ки, бир сыра дөјүшләри уда билди, лакин партизан мүһарибәси илә һеч чүрә бачармады... Јалныз онунла кифајәтләнди ки, албанлар вә иберләр рәсми шәкилдә Ромадан асылылыгларыны билдирсинләр. Лакин бу, тамамилә формал мә'на дашыјырды. Елә бу да һәрби јүрүшләрин ахыры олду".

Ромалылар өз сәрһәдләрини Хәзәр дәнизинә гәдәр кенишләндирә билмәдиләр. XIX әсрин сонунда алман тарихчиси Теодор Моммзен Помпејин јүрүшүнү белә јекунлашдырмышды: "Гафгаз, тарихдә өзүнүн үмумдүнја әһәмијјәтини бир даһа һисс етди: фарс, јунан басгынлары кими, ромалыларын да һүчумлары бурада сона чатды".

Нәриман ҺӘСӘНЗАДӘ

ТҮРК КӘНЧЛИЈИ ӨЗҮНӘ КҮВӘНМӘЛИДИР

Бөјүк өндәр, түрк дүнјасынын гүруру олан Мустафа Камал Ататүркүн чағырышы илә Түркијәдә Милли Гуртулуш һәрәкатынын башландығы 1919-чу илин 19 мај күнү өтән һәфтә республикамызда да хүсуси шадјаналыгла гејд едилди.

"Республиканын (Республика сарајы - ред.) тарихиндә һәлә бугүнкү кими издиһам көрмәмишәм. Санки ел бајрамыдыр. 2154 јерлик сарајда 3500-ә гәдәр тамашачы вар, һәлә шәнлијә гатылмаг арзусунда олан 300-400-дән чох инсанын бајрам севинчини јахынлыгдакы паркда јашамаға мәчбур олдугларыны демирәм", бунлары рәсми вә гејри-рәсми тәдбирләрдә, концертләрдә тамашачыларын, гонагларын вә иштиракчыларын һәр чүр раһатлығы үчүн максимум дәрәчәдә сә'ј көстәрән сарајын инзибатчысы Ирадә Нағыјева сөјләди.

Бәли, о күн түрк кәнчлијини "Вәтән бирдир, бүтөвдүр, парчалана билмәз" шүары әтрафында бирләшмәјә чағыран МУСТАФА КАМАЛ АТАТҮРКҮ АНМА - КӘНЧЛИК ВӘ СПОР БАЈРАМЫ ИДИ.

Түркијәнин вә Азәрбајчанын дөвләт һимнләри чанлы шәкилдә сәсләндикдән сонра бир дәгигәлик сүкутла түркүн тарихи әзәмәтини өзүнә гајтаран Ататүркүн хатирәси јад едилди, онун түрк кәнчлијинә мүрачиәти охунду.

Курултулу алғыш сәдалары алтында трибунаја чыхан Түркијәнин Азәрбајчандакы фөвгәл'адә вә сәлаһијјәтли сәфири Гәдри Ечевит Тезчан Азәрбајчанын ән мөһтәшәм сарајынын бу өнәмли бајрамын кечирилмәси үчүн сәфирлијин ихтијарына верилмәсинә шәраит јарадан мәдәнијјәт назири Полад Бүлбүлоғлуна, түркијәли иш адамларындан Әли бәјә, Ирфан бәјә, хүсусилә бүтүн тәшкилатчылыг ишләринә рәһбәрлик едән, сәфирлијин икинчи катиби Һасибә Шаһоғлуна тәшәккүрүнү билдирди. Бүтүн гонаглары чани көнүлдән тәбрик едән бөјүк елчи деди:

- Гәдим заманлардан "Кәнчләр билә билсә, јашылар јапа билсә" дејиминин о гәдәр дә доғру олмадығыны кәнчләрин "һәм билә билән, һәм дә јапа билән" олдугларыны онлара е'тибар етмәклә исбат етди Мустафа Камал Ататүрк. О, кәнчлијә өнчә мәмләкәти, сонра бир-бирләрини севмәји төвсијә етди. Дүнја кичилиб, инсанлар исә бөјүјүб. Лакин еһтираслар, дөвләтләрин бир-биринә тәчавүз һиссләри һеч заман јох олмајыб. Бу ондан ирәли кәлир ки, әслиндә дөвләтләрин досту јохдур, мәнфәәти вар. Демәли, јалныз милләтләр бир-бирләринә дост ола биләрләр. Бизим ортаг дәјәрләримизи дүзкүн гијмәтләндирмәмәјимиз чох бөјүк гәбаһәт олар. Мә'нәви мираси ағыл олан милләт кәнардан мәсләһәт көзләмәмәли, өзкәјә күвәнмәмәлидир. Өнчә чалышмалыјыг, сонра күвәнмәлијик, өзү дә өзүмүзә. Бу јолда сәбр, дөзүм әсас көстәричидир. Түрк кәнчлији чалышар ки, үч әмәлә мүтләг риајәт етмәлидир:

1) Сүрәсиз (мүддәтсиз) оларaг сәбрлә;

2) Шикајәт етмәдән;

3) Мүкафат көзләмәдән.

Һеч заман "чалышмағымдан нә фајда, архам, дајағым ки, јохдур" демәмәлидир.

Шејх Шамили, Әмир Тејмуру, Мәммәд Әмин Рәсулзадәни... Ән нәһајәт, XXI әср түрк дүнјасынын ики ән бөјүк сәркәрдәси олан Ататүркү вә Һејдәр Әлијеви хатырлајын. Мәкәр онларын "архасымы" вар иди? Хејр, онларын бир овуч чалышма зәһмәти, өзләринә инамы, ән башлычасы исә милләтинә сонсуз севки вә сајғылары олмушдур. Сиз дә өлкәнизин игтисадијјатына, сијасәтинә, кечмишинә, ортаг дәјәрләринә саһиб чыхын. Һеч бир шәхси мәнфәәт үчүн өлкәнизә фәналыг етмәјин. Азәрбајчанлыларын бир јахшы аталар мәсәли дә вар: "Пејғәмбәри кәнарда ахтарма".

Доғруну булмаг үчүн ағыл вә билим кәрәкдир ки, бунлар түрк кәнчләриндә мүтләг вардыр. "Дамарларымызда ахан исә әсил гандыр".

Мәрасим концерт програмы илә давам етдирилди. Ататүрк, Бакы-Түрк Анадолу литсејләри шакирдләринин, БДУ, Инчәсәнәт Университети, Ү.Һачыбәјов адына Мусиги Академијасы тәләбәләринин ифаларында рәнкарәнк мусиги нөмрәләри вә ше'рләр динләнилди, дүнја халгларынын рәгсләри ифа олунду.

Азәрбајчан Дөвләт Идман вә Бәдән Тәрбијәси Академијасы акробатларынын мәһарәти һамыны һејран етди.

УЧАЛ, ЕЈ ТҮРК БАЈРАҒЫ, СӘНДӘ ГЕЈРӘТ РӘМЗИ ВАР

Дөрд саатдан артыг чәкән мәрасимә гатылан Азәрбајчанын халг артисти Нијамәддин Мусајевин сәһнәдә өлмәз Ататүркүн бүстү өнүндә диз чөкүб, онун ганлар баһасына гурдуғу Түрк Чүмһуријјәтинин бајрағыны бағрына басыб өпмәси һәр кәсин гәлбини риггәтә кәтирди. Бајагдан бир һимә бәнд олан көзләр бу анын һәсрәтиндә имиш кими, долуб бошалды...

Кәнч мүғәнни Интигамын "Шејх Шамил"индән сонра, сәһнәјә чыхан севимли сәнәткарымыз Брилјант Дадашова өзү илә башга бир аб-һава кәтирди санки...

Бајрам мәрасиминин сонунда түрк тәләбәләриндән ибарәт футбол командасынын башганы Ајһан Әкәрә "Ататүрк" кубоку тәгдим едилди, кәнч түрк идманчыларынын уғурлары хатырланды.

Узун илләр хатирәләрдән силинмәјәчәк о күнүн сонунчу нәғмәси Түрк Чүмһуријјәтинин "10-чу ил маршы" олду.

Биз дә мәрасимә гатылан вә гатылмаг фүрсәти олмајан бүтүн Азәрбајчан түркләри адындан бу күнүн севинчини гәлбиндә көздирән һәр кәси - өзүмүзү үрәкдән тәбрик едир, түрк кәнчләринә Ататүрк идејаларына садиг олмағы арзу едирик.

Јеканә СӘФТӘРГЫЗЫ,
"Азәрбајчан"ын хүсуси мүхбири

"ИНКИЛИСЛӘР ЕРМӘНИЛӘРДИР ВӘ БРИТАНИЈА ЕРМӘНИСТАНА ЧОХЛУ ПУЛ БОРЧЛУДУР"

ЈАХУД "ҮЗҮМЛҮК ДӘРӘСИ"НИН (Ј)ЕРМӘНИ(М) ВАРИАНТЫ...

Бабаларымызын ушаглыг чағларында сәһв иш көрүб јеријурду, кимлији, кимсәнәлији мә'лум олмајан өзкә ушаглары илә чилинк-ағач ојунларындан јазмышдым ахы. О өзкә ушаглары ки, чилинкин дүшдүјү јери јијәләниб "(ј)ер мәни(**м**)" дејә-дејә, адлары галыб ермәни.

Бир чилинкағач ојунунун һесабына бу бојда мәмләкәтимизин ојуна дүшмәси бу күн ојунчаг ојнадан ушаға да бәллидир. Сөзүм онда дејил. Демә, дүзәнлик јердә ојнанылан чилинкағач ојунуна гәдәр (ј)ермәни(м)ләр Виндзор дејилән дәрәдә јашајыблармыш. О дәрәдәки...

Јох, дејәчәкләрим фәрзијјә зад дејил. Дәрә мәсәләсини онларын өзләриндән олан Сурен Ајвазјан иддиа едир. Өзү дә дејәсән, дәрәдә башына кәлән мачәралар һаггында елми иш үзрә мүдафиә едиб, профессор да олуб.

Гысасы, кечирәм мәтләбә. Москванын санбаллы мәтбу органларындан сајылан "Коммерсант" гәзетинин өтән һәфтә чыхан 81-чи нөмрәсиндә мүәллифләр Алек Максименко вә Анаид Саркисјанын "Инкилисләр ермәниләрдир вә Бөјүк Британија Ермәнистана чохлу пул борчлудур" мәгаләсиндә көстәрилир ки, Бөјүк Британија Ермәнистана (мә'лум олмајан валјута илә) милјард борчлудур. Бу саһәдә кәркин "арашдырмалар" апаран "профессор" Ајвазјан гәти гәрара кәлиб ки, 1378-чи илдә ермәни Киликијасынын чары YI Левон Рубинјан Инкилтәрә кралы Едуард III Плантекенетә ермәни хәзинәсини сахламаг үчүн (?!) е'тибар едиб. Күја монархлар арасында белә бир мүгавилә дә бағланыб ки, ермәни дөвләти бәрпа олан кими, крал аиләси бүтүн хәзинәни Ермәнистана гајтармалыдыр. "Арашдырмачы" иддиа едир ки, "әһдинә хилаф чыхан" инкилисләр, јә'ни Инкилтәрә вә Бөјүк Британија һәмин әманәти гајтармамаг үчүн нә аз, нә чох, дүз 600 ил ермәни дөвләтинин бәрпа олунмамасына чалышыблар.

Беләчә, бәшәријјәтә, бәчәми мәхлугата ләкә олан бу (Ј)ермәни(**м**) "алими" кәлдији гәнаәтләрлә Букинһем сарајынын краличасы II Јелизаветаја мәктуб көндәриб, "һалалча һагларыны" тәләб етмәк гәсдиндәдир.

Мәктубда о, вахтилә хәзинәнин нијә мәһз инкилисләрә е'тибар едилмәси мәсәләсинә дә өзүнәмәхсус сијасәтлә јанашараг көстәрир ки, бу е'тимадын әсас сәбәби инкилисләрин ермәни әсилли олмаларыдыр. Күја Ајвазјаны тарих, археолокија вә дилчилик саһәсиндә апардығы "арашдырмалар" бу гәнаәтә кәтириб ки, ерамыздан әввәл XY-X әсрләрдә Британија адаларында мәскунлашан англосакслар бураја Бөјүк Ермәнистан дијарынын IY Ермәнистан әјаләтинин Англ-тун вилајәтиндән кәлибләр. О көстәрир ки, бу "факта" инкилис мәнбәләриндә дә раст кәлмәк олар.

"ҮЗҮМЛҮК ДӘРӘСИ"НИН ҺЕКАЈӘТИ...

Бах, инди кәлиб чыхдыг әсас мәтләбә - "Үзүмлүк дәрәси"нин "тарихинә".

Лә'нәт шејтана, әкәр бу дәрә мәсәләсини ешидәндән сонра да инкилисләр шејтан, хисләтли мәхлугларын башларына "өзабкеш, јазыг" милләт кими тумар чәксәләр, онда мәни гынамајын...

Бир дә лә'нәт шејтана, дејирәм бирдән шејтан һәмин мәгаләни охујан охучулары да бирчә анын ичиндә дәрәнин дибинә дијирләјиб инкилисин ермәни мәншәли олдуғуну зор-күч бејинләринә јеритсин...

"Шанлы" мәктубда өз сојкәкләрини арашдыра-арашдыра кәлиб II Јелизаветанын нәслинин үстүнә чыхан Ајвазјан краличанын әчдадларынын үзүм јетишдирилән дәрәдә (гәрибәдир, краличанын әчдадлары доғруданмы дүзүдүнјаны гојуб, дәрәдә јашамағы тәрчи едибләрмиш) јашадыгларыны дејир. О, иддиа едир ки, буну Британија кралларынын индики Виндзор фамилијалары да тәсдиг едир. Күја Виндзорун ачмасы (Ј)ермәни(**м**)чә "үзүмлүк дәрәси" демәкдир...

Бу да белә. Ди кет, инкилис гардаш, чаваб вер! Бунлары чилинкағач ојунунун гурбаны олан милләт - азәрбајчанлылар демир. Биз сизи дәрин вә зәнкин тарихи көкләри олан инкилис милләти кими танырыг.

Тәбии ки, дүнјаны чалхаламаг үчүн шејтанын әлиндә ојунчаг олан ермәниләрин әмәлләрини дүнјаны һәр чүр бәладан, ифтирадан горумаг нијјәтиндә олан инсанлара хатырлатмағымыз, ермәни "профессору"нун фикирләрини чәфәнкијјат кими гәбул етмәјимиздән ирәли кәлир.

Ону да билдирим ки, "арашдырмачы" Ајвазјан күја чар Левонун нәслиндән олан вә һазырда Лондонда јашајан милјончу Луи Лусинјанын (Louie Lusinyan) Киликија чарынын мә'лум хәзинәсинин Ермәнистана гајтарылмасында мараглы олачағына шүбһә етмәдијини дә билдирир. Нә исә... Ајыг олун, биздән демәкдир.

Сонда ону да гејд едим ки, гәзетдәки мәгаләнин мүәллифләри дә өз мүнасибәтләриндә тарихдә һәгигәтән дә белә бир мүгавиләнин мөвчудлуғуну тәсдиг етсәләр дә, һәмин варидатын вә онун фаизинин гајтарылмасы мәсәләсинин проблем олдуғуну вурғулајырлар. Онлар тәрәфиндән Ајвазјана бу проблемин һәлли заманы бир нечә ил өнчә охшар иддиа илә Бөјүк Британијаја мүрачиәт едән Украјна һөкумәтинин үзләшдији проблемләрлә растлаша биләчәји көстәрилир.

(**Ј**)ермәни(**м**) "профессор"уна о да хатырладылыр ки, онун гаршысында инди Ермәнистан дөвләтинин XIY әср Киликија дөвләтинә нә дахли олмасы мәсәләсини ајданлашдырмаг кими чидди бир проблем дә дурур.

Јенә лә'нәт Шејтана, (Ј)ермәни(**м**) журналистлә (шәрһ етдијимиз јазынын мүәллифи Анаит Сәркисјаны дејирик - Ј.Ә.) онун дәрддашынын (дикәр мүәллиф, Олег Максеменко - Ј.Ә.) сөзү олмасын, дүнәнләрдә дөвләт олан (Ермәнистанын һөрмәтли "профессор"у Ајвазјана хатырладырыг ки, әкәр онун дедији кими, инкилисләр 1378-чи илдән үзү бәри 600 ил Ермәнистан дөвләтинин бәрпа олунмасына мане олубларса, онда бу дөвләтин јашыны өзүнүз һесаблајын: 1878+600=1978. Дејәсән инди дә әсас нәтичәни тапмаг үчүн бир ријази әмәлијјата да еһтијач вар: 2001-1978=?..) бу (Ј)ермәни(**м**)ләрин XIY әсрдәки Киликија дөвләтинә нә дахли?!

Јеканә ӘМИРАСЛАНОВА,
"Азәрбајчан"ын хүсуси мүхбири